

SVETOST LAIKA

Ljiljana MATKOVIĆ

Prije svega da se zadržim na samom naslovu ovog izdanja: Svetost laika. Da li znamo što je to svetost? Je li svetac čovjek koji požrtvovno živi samo za druge? Je li to redovnik koji meditira u svojoj ćeliji i odriče se svjetovnih dobara? Možemo li danas, u doba masovnih sredstava komunikacije, među svim tim novim vrijednostima koje nam nameće film, televizija i radio imati neku predodžbu o svetosti i kakva je to predodžba. Usudila bih se tvrditi da danas riječ svetac izaziva kod nekih podsmijeh ili se ta riječ pridijeva čudacima koji se povlače u sebe i izbjegavaju svaki kontakt s drugima. Jednom riječju: u svakodnevnom je životu to najčešće pojam za neko neprirodno, rezervirano držanje. Suviše bi nas daleko odvelo kad bismo pokušali iznijeti sve razloge za to. Naglasimo jedno! Nije kriv samo moderan život, već i slika sveca koju smo naslijedili iz prethodnih epoha, a ta je slika bazirana isključivo na tzv. monastičkom tipu sveca. Naime u srednjem je vijeku, a to se i do danas donekle zadržalo, prevladavalo mišljenje da se svetost može postići samo u okviru samostana. Od IV stoljeća dalje, kada su pres-tali progoni i kada su mučeništva postala rijetkost, a do tada su mučeništva bila pojam svetosti, pokušavalo se asketskim životom u samostanu stvoriti umjetne uvjete koji su podsjećali na trpljenja, koja su kršćani morali podnosti u prvim stoljećima kršćanstva, a ujedno to je bila reakcija na razuzdan život onog doba. Dodajmo tome i hagiografije tj. životopise svetaca koji su vrlo često na naivan način prikazivali svece i bacili težište na njihovu nadnaravnu moć, da bi nam bilo jasnije zašto se pojam svetosti toliko udaljio od današnjeg modernog čovjeka. U jednom dugom razdoblju povijesti redovnik je bio par excellence tip sveca, a za laike se smatralo da u svojim uvjetima života ne mogu postići svetost.

Ako bismo htjeli definirati svetost, brzo bismo uvidjeli da je to nemoguće. Potpuni smisao svetosti ostat će nam prikriven, jer to je Božja kvaliteta, a mi nismo u stanju svojim ljudskim mjerilima obuhvatiti i izraziti Boga riječima. Posredstvom Duha Svetoga čovjeku je omogućeno da iskustvom shvati i osjeti neke dimenzije svetosti.

Što se tiče riječi laik ona se u Evanđelju ne spominje. To je izvedenica od riječi laos, koja je u Evanđelju značila narod. Strukturira-

njem crkvene hijerarhije riječ se laik protegla na sve one koji nemaju u njoj izravnog učešća. U današnjem svakodnevnom govoru ta je riječ izraz za nestručnjaka, što nam u izvjesnom smislu ukazuje na podređenu ulogu laika u Crkvi tokom povijesti. Danas se radi na tome da se status laika u okviru Crkve rehabilitira, da tako kažemo, i II vatikanski koncil je mnogo u tom smislu učinio. Sve više se govori o Božjem narodu. O svetosti laika potrebno je govoriti da bi se raspršile predrasude koje su stvorile čitav niz tabua.

Pogledajmo malo što stoji u Evanđelju. Tu se naglašava da je stanje kršćanina u opoziciji sa svijetom, ali se istovremeno naglašava da su vjernici pozvani da žive u tom svijetu. Dakle koliko god je naglašen odnos prema vječnom životu, ne zanemaruje se sadašnji život. Kristov govor na gori (Mt 5—7) odnosi se uglavnom na taj život na zemlji i donosi preporuke za ponašanje u njemu. Ako čitamo apostolske poslanice, naći ćemo iste misli. Vjernici su na svijetu, ne treba da se od njega povlače, štoviše mogu dolaziti u kontakt s poganima, makar treba da se čuvaju duhovne zajednice s njima (1 Kor 5,9). Govori se također o tome kako se kršćani razlikuju od pogana svojim ponašanjem i životom (Ef 4, 17 do 6, 9; Fil 4, 8). U apostolskim se pismima nigdje ne nalazi savjet da se sistematski izbjegavaju aktivnosti na ovome svijetu. Ali »slika ovog svijeta prolazi« (2 Kor 4, 16 do 5, 3; 2 Petr 3, 11) i kršćani žive u nadi boljeg života čiji zalog osjećaju već na zemlji. Isprva je biti kršćanin i biti svet bila tautologija to jest imalo je isti smisao, toliko su kršćani nastojali podrediti svoj život vječnom životu. Većina pisaca IV i V stoljeća i kroničara monastičkog života i svetosti s prezirom gleda na sve što je tjelesno pa čak i na brak, pa zato nije čudno da je došlo do jedne degradacije laika koji su u prvom redu usmjereni na bračni život. Sjetimo se samo jansenizma i maniheizma. Ali tu su tekstovi i činjenice koje smo prije naveli: od svojih početaka kršćanstvo je bilo zamišljeno kao religija za ovaj život i to ne samo na eshatološkoj i monastičkoj liniji (Newman: Historical Sketches, t. II, 5). Pa i sami su redovnici prvi tvrdili da oženjeni laici i oni koji u braku oštaju mogu po svetosti biti njima ravni (Die Heiligkeit in der Welt: P. P. M. Viller i K. Rahner: Aszese und Mystik in der Väterzeit, Fribourg i. B, 1939).

Promjene koje su se u svijetu događale razvitkom nauke i sve aktivnijim učešćem laika u kulturi i civilizaciji suočile su Crkvu s jednim profanim svijetom, koji je u naše vrijeme doživio svoju kulminaciju. Nameće se dakle zadaća da se razvije nova duhovnost koja će osigurati Kristovo kraljevstvo u životima ljudi koji su angažirani u tom profanom svijetu. Traže se novi oblici svetosti, ne zato što bi monastički tip svetosti bio loš, već zato što taj tip ne može zadovoljiti sve dimenzije suvremenog kršćanskog života. Laici danas često reaguju tako da prihvataju rascjep između svoje religije koja se uglavnom sastoji u pohađanju crkvenih obreda, dok na drugoj strani ostaje svakodnevni život koji obuhvaća poziv, obitelj i općenito djelatnost u svijetu. No nije samo dovoljno biti nedjeljni kršćanin, vjera nije kaput koji se skida kad se ulazi u laboratorij, ured ili tvornicu. Stvar je u tome da Krista stavimo

u čitav svoj život, da vjera obuhvati čitavu ličnost u svim trenucima života. Bez toga se svetost ne može zamisliti. Ali ovdje se treba čuvati jedne opasnosti: pogrešno bi bilo svetost kao vrhunac kršćanskog života, svesti samo na što aktivnije angažiranje u svijetu zanemarujući one bitne njene dimenzije, koje se bez povezanosti s Kristom u molitvi i sakramentima ne mogu zamisliti. Bilo bi pogrešno odijeliti euharistiju, molitvu i križ od svakodnevnog života. II vatikanski koncil pozvao je sve ljude na svetost, jer su riječi iz Evanđelja: »Budite, dakle, savršeni i vi, kao što je i Otac vaš nebeski savršen« (Mt 5, 48) upućene svim ljudima a ne samo svećenicima i redovnicima. Važno je dakle da se pronadu praktični načini za postizanje svetosti koji nisu uvijek isti za svakog pojedinca i koji ovise o uvjetima života. Prijašnje su nam epohe uglavnom iznosile vršinu osamljenika i asketa, a današnje doba daje radnike, očeve, majke, studente, dakle sve klase društva. Današnji čovjek ima upravo potrebu za uzorom takvih svetaca koji će ga u životu voditi. Mnoge nam nedavne kanonizacije pokazuju ljude koji su ostvarili svoju svetost u običnim djelatnostima, kakve i mi sami vršimo, ali koje su oni vršili u savršenstvu ljubavi i poslušnosti prema Božjoj volji. Postavlja se pitanje kako da pronađemo glavne vrijednosti posvećivanja u današnjem svijetu. Put treba voditi između dva ekstrema: od kojih jedan pridaje suviše veliku vrijednost zemaljskim stvarima, a drugi im opet pridaje suviše malu vrijednost. Svijet nije konačni cilj, ali nije ni samo sredstvo: svijet je podređen konačnom cilju, ima karakter sredstva, ali i posrednog cilja. On dakle zaslužuje da se u njemu angažiramo. Bog ljudima upućuje poziv i to svakom pojedinom, i na taj način uzdiže čovjeka nad svijet. Sjetimo se poziva upućenog ocu vjernika, Abrahamu: »Izadi iz svoje zemlje, iz svoje obitelji, iz kuće svoga oca« (Post 12,1; usp. Heb, 11, 8—10). Naravno, nišur svi pozvani da ostave svoje obitelji ili dobra ovoga svijeta, ali bitno je da je svatko pozvan na svoj specifični način i da se tom pozivu treba odazvati. Pokušat ćemo prema poznatom francuskom teologu Congaru navesti najvažnije elemente duhovnosti kršćanina koji je angažiran u svijetu: prvo volja Božja koja je sveta i posvećujuća, iz nje proizlazi poziv, iz poziva zahtjevi toga poziva i vršenje dužnosti odnosno služnje, zatim angažiranost i odgovornost i sve to u znaku križa. Na svemu tome malo ćemo se zadržati.

Bog je prvi i glavni izvor svake aktivnosti, sve postaje dinamično i živo samo po njemu. Čovjek je svet opet samo po njemu. Svetost u Bogu nije neki atribut koji bi se mogao objasniti drugim atributom, već to je njegova sama bit, dakle suština božanstva. Psalam 18. Biblije kaže: Odluke Gospodina su svete jer same u sebi imaju svoje opravdanje (Ps 19, 10). Primjećujemo zato da su svi sveci ostvarili svoju svetost u poslušnosti prema Božjoj volji. Bog je dao da stvorenja postanu, ali ne da budu u onom minimumu koji je dovoljan da nešto postoji, već da svojom vlastitom aktivnošću postignu svoje što veće savršenstvo. Smisao posvećivanja leži u tom reciprocitetu vlastite aktivnosti i osluškivanja volje Božje. Ne smijemo zaboraviti da je u posebnim darovima, mogućnostima i okolnostima, koje su nam date od Boga da ostvarimo svoj puni razvoj, uključena ljubav kao dar i zapovijed. U

njoj je sadržan i princip jedinstva, jer treba da obuhvati čitav svijet. Mi smo integralni dio jednog velikog napora čitavog čovječanstva, i svaki naš uspjeh na duhovnom planu, na planu posvećivanja, doprinos je pobjedi nad mrakom zla i nesreće. »Mi smo pobirali plodove mučenika« — rekao je sv. Ambrozije, ali mogli bismo to nadopuniti: mi bismo plodove svakog plemenitog i svetog čina koji je izvršen bilo gdje na svijetu. Dakle koliko se god Božja volja i ljubav protežu na svakog pojedinca, one obuhvaćaju sve zajedno i sve pozivaju na odazov. Citirala bih jednu lijepu i poznatu molitvu sv. Ignacija Loyole, koja nam pokazuje njegovo potpuno predanje Božjoj volji:

»Isuse, nauči me da budem velikodušan, da dajem a da ne brojim koliko — da ti služim kao što to Ti zaslužuješ, da se borim bez straha pred ranama, da radim a ne tražim odmora, da se žrtvujem ne očekujući druge nagrade osim spoznaje da sam izvršio Tvoju svetu volju.«

Budući da je Božja volja upućena svakom čovjeku, znači da svaki čovjek ima svoj određeni poziv kako bi mogao ostvariti tu volju. Božja se volja može na razne načine manifestirati, ali najčešće se ona odražava u samim uvjetima našeg života, u našim ukusima, temperamentu, odgoju te u onome što nam drugi ljudi na razne načine upućuju. Tu ideju razvija sv. Toma (Yves Congar: *Jalons pour une théologie du laïc*, str. 600). Nije potrebno posebno naglašavati da ima bezbroj poziva, da svaki čovjek ima svoj vlastiti životni put, svoje vlastite načine posvećivanja. Svetost nije privilegij jedne posebne grupe ljudi, to je poziv svima, i II vatikanski koncil je to izričito naglasio. Ako je redovništvo imalo naslov staleža savršenstva, onda je to prije rezultat jednog tradicionalnog gledanja pod utjecajem monastičkog ideala nego odraz jednog širokog gledanja na stvari.

Kršćani su Božjim pozivom oslobođeni robovanja ovome svijetu, ali oni su istovremeno primili zadaću da služe u tom svijetu, mogli bismo reći da vrše službu ljubavi. Zahtjev koji je u tom služenju najvažniji jest da budemo svjesni svoje kompetencije, da prema stvarima te naše kompetencije imamo jedan pošten stav. Ta se kompetencija može nalaziti na bilo kojem području života, bilo da odgajamo djecu učimo ili liječimo ljude, pravimo strojeve ili metemo ulicu. Francuski pisac Pégy dao je kritiku jednog pogrešnog stava, koji je na žalost prilično čest, ovim riječima:

»Nije dovoljno poniziti svijet da bismo se uzdigli u kategoriju božanskog. Jer nemaju snage i milosti da pripadaju prirodi, vjeruju da su u milosti. Jer nemaju hrabrosti u vremenitom, vjeruju da su prodrli u vječnost. Jer nemaju hrabrosti da pripadaju svijetu, vjeruju da pripadaju Bogu. Vjeruju da ljube Boga, jer ne ljube nikoga... (112 *Note conjointe sur M. Descartes. Oeuvres compl. ed. N. R. F. t. IX, str. 180 i 181*).

Posjedujući svjetovne stvari kršćanin u tome prije svega vidi mogućnost i priliku da služi, a ne neki cilj. Sjetimo se Kristovih riječi: »Što koristi čovjeku da stekne čitav svijet, ako izgubi svoju dušu?« (Mat 16, 26; Mk 8, 37). Važno je nastojati da zadominiramo stvarima, a ne da one nad nama dominiraju.

Budući da je na svijetu svatko dobio jednu zadaću i određene sposobnosti, darove, o svemu tome treba voditi računa i biti odgovoran pred Božjim autoritetom. Sve što smo dobili treba da služi na korist ostalih članova ljudskog roda. Naša odgovornost pred Bogom ne stoji u suprotnosti s našom odgovornošću pred Čovječanstvom. Mi smo isto tako odgovorni pred Društvom, pred Svijetom, pred Poviješću. Svi ti pojmovi sadržavaju Božju prisutnost i u njima se manifestira Božja volja. Ljudska ličnost i još više, kršćanska ličnost, nije slobodna u sartreovskom smislu slobode: ona je istovremeno i vezana. Zato sv. Pavao piše da sloboda ne smije biti izlika za život u grijehu. Nije naime dovoljno samo dobro vršiti svoj posao, govoriti istinu, ne ogovarati itd., već ima i zadaća na koje čovjeka nikakav zakon ne prisiljava, ali čovjek ipak osjeća da je za njih odgovoran. Zar ne bismo izdali najbolji dio nas samih kad bismo šutjeli o zločinu za koji znamo, kad ne bismo pomogli bližnjem koji je u nesreći. Dostojevski je rekao: Odgovorni smo, pa možda i krivi, za sve i svakoga. Te riječi nisu samo literatura, one sadržavaju duboki smisao kršćanskog života.

Svaki poziv i vršenje toga poziva zahtijeva angažiranje. Angažiranje je istovremeno sredstvo, znak i plod zrelosti čovjeka i bez njega se ne može zamisliti potpun razvoj ličnosti. Biti angažiran znači biti aktivan, znači ne raditi automatski, već sa srcem. U to je uključena i odgovornost koja znači dvije stvari istovremeno: shvatiti i izvršavati ulogu koju čovjek ima u svom svakodnevnom životu. Prihvatiti odgovornost znači prije svega zauzeti stav bez obzira na kojem nivou to bilo: u obitelji, zvanju, društvenom, ekonomskom ili političkom životu. To znači često puta biti u opoziciji sa suprotnim snagama i odlukama, dakle imati neprijatelje. To znači potvrđivati svoja uvjerenja u svom životu i u stvarnosti, pa ma kako ona bila kruta. Pravi osjećaj odgovornosti ne znači jedno općenito prihvaćanje: pasivna poslušnost uništila bi psihološke i moralne korijene odgovornosti. U angažiranosti i odgovornosti uključen je lični sud, lični izbor i lična inicijativa.

Svi ovi elementi duhovnosti zahtijevaju neprestano kultiviranje duha, neprestano napredovanje. Biti zadovoljan s postignutim značilo bi ostatu na mjestu, a to je u posvećivanju nemoguće. Ići koji put natrag umjesto naprijed ne bi smjelo oduzeti snagu iskrenoj težnji za posvećivanjem, jer se u njoj najbolje može prepoznati Božja volja koja je polazna tačka tog puta. Francuski teolog Congar, kojeg smo već spomenuli, vidi u zajednici bogate mogućnosti posvećivanja. On smatra da na Božje riječi odmah po stvaranju čovjeka: »Nije dobro da čovjek bude sam« treba gledati u jednom širem smislu, a ne samo u smislu bračnog života.

Spomenuli smo kao zadnji elemenat posvećivanja znak križa. Iskustvo nas uči da je čitav svijet i sve što se na njemu događa pod tim znakom. Bilo bi možda pogrešno da isključivo smatramo ispaštanjem naših grešaka sve one poteškoće i neprilike koje susrećemo na svom putu. Bez obzira na to kako smo daleko došli na putu posvećivanja, našoj je vjeri, nadi i milosrđu potrebno pročišćenje, purifikacija. Bez tog pročišćenja teško je zamisliti jedan ozbiljan duhovni život. Život pod-

razumijeva poraze i neuspjehe gledano u ljudskom smislu tih riječi. Znak križa vrši transformaciju tih neuspjeha i svemu daje pravu i istinitu vrijednost. Gledano s tog stanovišta, jedan neuspio život, ocijenjen tako prema svakodnevnim ljudskim mjerilima, može značiti potpuni uspjeh pred Bogom. Nije ipak potrebno da neuspjeh općenito uzdijemo na neki pijedestal, ali govoriti o posvećivanju bez križa značilo bi oduzeti tome ne samo smisao nego i mogućnost ostvarenja. O tome dovoljno jasno govori sam Kristov primjer.

Ovo što smo sada rekli o križu navodi nas na pitanje tzv. askeze. Tumačenje te riječi naći ćemo u rječnicima. Obično se tu misli na isposništvo, odricanje od mnogih svjetovnih stvari, trapljenje itd. I tu je srednjovjekovno gledanje ostavilo svojih tragova, tako da se taj pojam često veže uz samostane, i uz neki osamljenički život. Nema nikakve sumnje da nam askeza, naravno ako je pravilno shvaćena, može mnogo pomoći u prihvatanju križa. U praksi posvećivanja to je jedan od najvažnijih elemenata. U njemačkom časopisu »Der grosse Entschluss« izlazi u svakom broju na polovici stranice, pod naslovom Askeza mjeseca, jedan isječak iz svakodnevnog života. Govori se npr. o razumijevanju, obzirnosti, strpljivosti. Možda izgleda banalno ako se govori o ustupanju mjesta starijem u tramvaju, o tome kako ne treba druge puštati da čekaju, kako treba biti točan, ne govoriti suviše riječi, imati obzira za potrebe drugih itd. Nije samo patničko, iscrpljeno lice znak askeze. Askeza je svagdje, na svakom koraku našeg života. Ona je u stvari naše opredjeljenje za ljubav. Za kršćanina ljubav prema Bogu i bližnjem nije sredstvo da bi se umirila savjest. To je temelj dijaloga između njega i Boga u koji su uključeni svi ljudi. Mi ne možemo reći da ljubimo Boga, ako iz te ljubavi isključujemo čovjeka.

Sjetimo se one molitve koja glasi: »Svemogući Bože, daj nam da rastemo u nadi, ufanju i ljubavi«. Rast u ljubavi znači govoriti neprestano »da« na Božje zapovijedi.

Koncil u svojem općem pozivu na svetost, koja se bitno sastoji u ljubavi prema Bogu i bližnjem, pokazao je da je nemoguće odijeliti askezu od morala. Asketska težnja nije nešto mimo morala, već potcrtava bitni karakter kršćanskog morala, odnosno potcrtava zakon rasta u ljubavi, neprestano nastojanje za tim rastom.

U čovjeku sa sukobljavu dvije tendencije: teolog Häring govori o tzv. adamičkom personalizmu, tj. čovjekovoj koncentriranosti na samoga sebe (riječ dolazi od Adam). (Bernhard Häring: Moralverkündigung nach dem Konzil-Theologische Brennpunkte str. 109.) Pogled na sebe zamagljuje pogled na drugoga. Naprotiv u tzv. kršćanskom personalizmu pogled je usmjeren na bližnjeg. Porukom ljubavi Bog svakome omogućuje da potpuno ostvari svoju ličnost i svoju individualnost. A ljubav prema Bogu ostvaruje se u ljubavi prema bližnjem. Bitni element kršćanske askeze bit će samokontrola. Ispitivanje samoga sebe i svojih čina ne smije se bazirati na traženju svog ličnog usavršavanja, već na davanju odgovora na pitanje: jesam li stvarno otvoren prema Bogu i svom bližnjem? U toj kontroli nema ničeg što bi značilo zatvaranje u samog sebe. Naprotiv, ona je u službi zajednica. Ona je pratnja na putu

nastojanja da postignemo potpuno ostvarenje vjere u ljubavi u kojoj slaveći Boga služimo drugima.

Askeza koja se sastoji u nizu trpljenja, te u raznim pokorama koje postaju same sebi cilj, može postati bijeg pred životom i njegovim zadacima. To je ujedno jedna od opasnosti askeze. Bitno je za kršćansku askezu da je ona životna, da potvrđuje život. Ako sebe ponizujemo i zatajujemo, onda to treba da bude u službi života koji se ostvaruje u ljubavi. Takva je askeza onda odraz unutarnje čovjekove slobode, afirmacija njegove ličnosti i njegova opredjeljenja. Ne može se koračati putem svetosti a da se neprestano ne pazi i ne kontrolira kako djelujemo za dobrobit i spasenje drugih. Važno je proučavati motive svog djelovanja kao i posljedice. Što je pokretač naših akcija? Nije li dobar čin koji put samo rezultat slučaja, a ne rezultat kršćanske ljubavi. Grijeih koji je u stvari naše »ne« na poziv ljubavi, baca čitavu ličnost na trag. U sakramentu pokore omogućeno nam je da se ponovo vratimo na put posvećivanja.

U našoj modernoj orijentaciji, koja je uglavnom usmjerena prema akcijama, ne bismo se smjeli udaljiti od molitve. Molitva nije neki usputni dodatak kršćanskom životu, ili vježba za koncentraciju. To je dijalog u kojem se kršćanin trudi da bolje razumije Boga, da bolje osluškujeh njegovu volju. Neki tvrde da čitav život može biti molitva. Međutim molitva ima vrijednost samo po sebi kao neposredni izraz vjere: Ona je u stvari preduvjet našeg susreta s Bogom u bližnjem.

Askeza je, gledano u cjelini, borba na život i smrt. Jer ako mi ne uspijemo uništiti egoistične tendencije u sebi, one će uništiti kršćanski život u nama. Askeza ne oduzima energiju kršćanskoj ljubavi, već naprotiv ona je umnaža. To je ujedno harmoničan odgovor na mnogostrukoš stvarnosti, to je spremnost da svjedočimo za Krista. Kršćanskom askezom postajemo tjesnije vezani uz život, uz ljude i Boga.

U ovom izlaganju pokušala sam iznijeti neke elemente laičke ili bolje rečeno kršćanske duhovnosti našeg vremena. Zapravo područje je još neispitano. II vatikanski koncil dao je neke smjernice obraćajući se svakoj kategoriji vjernika posebno. Bitno je da svetost ne gledamo kao na nedostižan cilj. Dužnost je svakog kršćanina, bez obzira kakvu djelatnost vršio, da nastoji ići putem svetosti. Zašto ne bi bilo kao u prvim stoljećima kršćanstva, kad je riječ »svet« i riječ »kršćanin« bila jedno te isto?

RESUME

L'auteur explique d'abord le mot »laïc« et la notion de la sainteté. Après un court aperçu historique on insiste sur des nouvelles conceptions de la sainteté que Vatican II a mises en valeur. L'idée dominante de l'exposé est: La sainteté n'est pas un privilège des prêtres et des religieux; tout le peuple de Dieu y est appelé. Ce qui est nécessaire c'est de bâtir une nouvelle spiritualité conforme à l'homme moderne. Selon Yves Congar l'auteur présente des principaux éléments d'une »spiritualité« du chrétien engagé dans le monde dans l'ordre que voici: volonté de Dieu, sainte et sanctifiante — vocation — service et ses exigences — engagement et responsabilité: le tout sous le signe de la croix. L'exposé finit par la présentation d'une ascèse vraiment chrétienne qui affirme la vie et toutes les valeurs humaines.